

Післямонгольський Новгород-Сіверський за матеріалами археологічних досліджень

У статті наведено стислий історіографічний огляд археологічних досліджень післямонгольського періоду історії Новгород-Сіверського. Також аналізуються археологічно виявлені об'єкти XIII–XIV ст. на території міста та його найближчих околиць. Здійснюється спроба уточнити хронологію пам'яток. В дослідженні використано як загальновідомі факти, так і матеріали останніх археологічних досліджень. Також спростовується теза про цілковите запустіння міста в монгольський період.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, монгольський період, післямонгольський, археологічні дослідження, посад.

В статье приводится краткий историографический обзор археологических исследований послемонгольского периода истории Новгорода-Северского. Также анализируются археологически выявленные объекты XIII–XIV вв. на территории города и его ближайших окрестностей. Осуществляется попытка уточнить хронологию памятников. В исследовании использованы как общеизвестные факты, так и материалы последних археологических исследований. Также опровергается тезис о полном запустении города в монгольский период.

Ключевые слова: Новгород-Северский, монгольський період, послемонгольський, археологические исследования, посад.

The article gives a short historiographical overview of archeological research of the post-Mongol period in the history of Novgorod-Siversky. The archaeologically identified objects of XIII–XIV cc. on the territory of the town and its surrounding areas are analysed. An attempt to clarify the chronology of artifacts is made.

Both known facts and materials of recent archaeological research are used in the study. The hypothesis of complete desolation of the city in the Mongol period is also refuted.

Key words: Novgorod-Siversky, Mongol period, post-Mongol, archeological research, посад.

Археологічні дослідження, які здійснюються в Новгороді-Сіверському з другої половини ХХ ст., дають можливість досить чітко

увявити історію міста на різних етапах його існування. В результаті проведення стаціонарних розкопок на межі ХХ–ХХІ ст. (роботи А. В. Кузи, В. П. Коваленка, А. Л. Казакова, О. Є. Черненко та автора даної публікації) кількість отриманих археологічних матеріалів стрімко збільшилась. Серед них, безумовно, особливий інтерес становлять ті, які дозволяють висвітлити один з найбільш "темних" періодів існування міста – час після монгольської навали.

В писемних джерелах відсутня пряма вказівка на те, що Новгород-Сіверський постраждав від монгольського погрому. Втім прийнято вважати, що місто спалено загонами Менгу під час походу 1239 року, коли його військо просувалось від Чернігова до Глухова територією Подесення. Зі згаданими подіями О. Є. Черненко та А. Л. Казаков пов'язують загибель заміської князівської резиденції на території сучасного Спасо-Преображенського монастиря [1]. Треба відзначити, що інших красномовних слідів погрому міста на сьогодні виявити не вдалось. Але цілком можливо, що руйнування зазнала тільки заміська резиденція, яка не мала потужних укріплень.

Слід також відзначити, що подальша історія Новгорода-Сіверського також не знайшла відображення в писемних джерелах. Наукове знання про розвиток міста в ХІІІ–ХІV ст. базується майже виключно на археологічних матеріалах.

Серед археологів першим увагу на післямонгольський період в історії Новгорода-Сіверського звернув І. І. Єдомаха. Дослідник констатував відсутність стерильного прошарку між шарами давньоруського часу та ХVІІ ст., що могло б свідчити про цілковите знелюднення міста. Спираючись на таке спостереження, він висловив припущення про продовження життя на дитинці і в післямонгольський час, зауваживши, що відповідного шару виділити не вдалось [2].

В ході археологічних розкопок, здійснених у 1979–1983 роках під керівництвом А. В. Кузи, в центральній частині посаду Новгорода-Сіверського були виявлені ділянки культурного шару, що містив керамічні матеріали другої половини ХІІІ–ХІV ст. Їх вивчення, систематизацію та подальшу публікацію здійснила Л. І. Виногородська [3].

Під час розкопок було також відкрито декілька археологічних комплексів післямонгольського часу (житлові та господарчі споруди, ями). Серед них уваги заслуговують залишки кількох споруд, досліджених у 1982–1983 роках на території посаду, в районі сучасної базарної площі.

Одна зі споруд мала, напевно, житлове призначення, про що свідчили залишки глинобитної печі. Котлован майже квадратної

форми (розмір – 3,35 x 3,25 м) був орієнтований кутами по сторонах світу та впущений у материк на 0,5 м. У черені печі знайдено фрагменти кераміки, яку, згідно з розробленою Л. І. Виногородською хронологією, можна датувати другою половиною XIII – початком XIV ст. [4]. В той же час виявлені в заповненні котловану уламки кругових посудин автори досліджень віднесли до XIV–XV ст. на підставі типології, розробленої С. О. Беляєвою для Південної Русі. Серед горщиків переважали форми з виїмкою по внутрішньому краю вінця для кришки. Вони були орнаментовані хвилею, прокресленою паличкою по плічку або ямками, виконаними паличкою [5].

До післямонгольської доби віднесли також дві господарські споруди. Їх котловани мали прямокутну форму (2,4 x 2 м; заглиблені в материк до 0,55 м) та були орієнтовані, як і згадане вище житло, кутами по сторонах світу. На підставі керамічних матеріалів автори розкопок віднесли дані об'єкти до XIV–XV ст. [6].

Загалом, треба відзначити досить широку дату (XIII–XV ст.), визначену для всіх згаданих комплексів у звітах 1982–1983 років. Почасти це пояснюється тим, що на час проведення розкопок хронологія матеріалів даного періоду ще не була достатньо розроблена, почасти – відсутністю датуючих знахідок. Надалі Л. І. Виногородська, спираючись на аналіз керамічних виробів, віднесла дані комплекси до другої половини XIII ст. [7].

На території дитинця (ур. Замкова гора) в ході розкопок А. В. Кузи 80-х років було встановлено, що шари кінця XIII–XIV ст. відділені від нашарувань давньоруської доби горілим прошарком. Згідно з висновками авторів робіт, це – свідчення загибелі Новгород-Сіверського від монгольського погрому [8]. Окрім цього, на Замковій горі була відкрита ділянка кладовища (біля східного валу), яке, виходячи зі стратиграфії, віднесли до XIII–XIV ст. Як було відзначено в науковому звіті, дослідники вважали можливим виникнення цвинтарю в самому центрі міста тільки внаслідок його запустіння після значних руйнувань [9]. Втім Л. І. Виногородська вважає, що життя на дитинці швидко відновлюється, про що свідчить наявність у культурному шарі матеріалів кінця XIII–XIV ст. [10].

Загалом, висновки авторів досліджень укладались у традиційну для радянської історіографії схему, згідно з якою давньоруські міста переживають період запустіння внаслідок монгольського погрому: відразу після монгольської навали життя в Новгороді-Сіверському згасає; дитинець тимчасово перетворюється на пустку. З кінця XIII ст. відбувається зростання населення в місті, відновлюється життя і на дитинці. При цьому змінюється матеріальна культура, що

знайшло прояв у появі нових типів керамічного посуду. На думку Л. І. Виногородської, це свідчить про прихід на територію Середнього Подесення етнічно нового населення [11].

Нові дані до вивчення післямонгольського міста вдалось отримати в ході археологічних розкопок початку XXI ст. Так, під час охоронних досліджень А. Л. Казакова 1996–1998 років неподалік від північної вежі сучасного Спасо-Преображенського монастиря вдалось відкрити залишки оборонної вежі XIV ст. [12]. Разом з матеріалами розкопок Спаського Собору 1982 року це дає підстави припустити відновлення поселення на території монастиря в даний період. За припущенням О. Є. Черненко, саме до цього часу відноситься виникнення монастирського комплексу на місці колишньої князівської резиденції [13].

У 2010–2011 роках, під час розкопок під керівництвом автора, було зафіксовано шари XIII–XIV ст. на північно-західній ділянці міста, в ур. Заручав'я та в ур. Сухомлинівка. Раніше вважалось, що ця частина Новгород-Сіверського зазнала руйнування під час міжусобних війн та була покинута ще в домонгольський час, у XII ст.

Загалом, нові матеріали дають підстави припустити, що забудова Новгород-Сіверського післямонгольського часу не обмежувалась ділянками навколо Замкової гори, як вважалось раніше, а займала досить значну територію в межах давньоруського посаду. Можна також припустити виникнення нових заселених ділянок з малодвірною забудовою на околицях посаду (ур. Сухомлинівка). При цьому тенденція зростання міської території в західному напрямку, яка визначилась ще в домонгольський період, зберігається і надалі.

В результаті розкопок останнього десятиліття було також встановлено, що продовжується життя і в найближчій окрузі міста. Про це свідчать матеріали, виявлені під час розкопок О. Є. Черненко 2000 року на городищі біля сучасного с. Путивськ. Вони дозволяють засвідчити існування життя на поселенні в XIII–XIV ст. [14]. Таким чином, припустимо, що адміністративні та господарські зв'язки міста та округи зберігаються і в післямонгольський період.

Загалом, можна констатувати, що традиційне уявлення про запустіння та занепад Новгород-Сіверщини в помонгольський час є недостатньо обґрунтованим. Ймовірно, подальше розширення бази археологічних джерел призведе до його перегляду.

Незначна кількість відомих на сьогодні в місті комплексів XIII–XIV ст., напевно, почасти пояснюється спрямованістю попередніх

археологічних робіт. Так, дослідження 1979–1984 років мали на меті встановлення дати заснування міста. З огляду на це їх основний об'єм проводився на місці укріплень дитинця XI–XVII ст. Відсутність тут післямонгольських матеріалів може бути пов'язана з будівельною історією фортифікації: в XIII–XV ст. вона не реконструювалась. Окрім цього, як уже зазначалось, на момент археологічних досліджень Новгород-Сіверського 1960–1984 років хронологія пізньосередньовічних матеріалів ще не була достатньою мірою розроблена, що призвело до неточного датування комплексів. Уявляється, що докладне вивчення відповідних колекцій знахідок може призвести до перегляду їх датування.

Щодо подальших робіт, то науково-рятивні розкопки 1997–2004 років зосередились на східній від околиці старого міста (територія Спасо-Преображенського монастиря і прилеглі до неї ділянки) та, хоча й дали нові матеріали післямонгольської доби, незначно доповнили загальну картину історії Новгород-Сіверського даного часу. Однак здійснені в останнє десятиліття систематичні розшуки, спрямовані на точне встановлення меж поширення давнього культурного шару, дозволяють припустити, що кількість матеріалів XIII–XIV ст. буде постійно збільшуватись. Загалом, вже сьогодні є підстави стверджувати, що теза про запустіння і занепад міста в період після 1239 року потребує перегляду.

Література

1. Черненко Е. Е. Новый памятник древнерусской архитектуры в Новгороде-Северском / Е. Е. Черненко, А. Л. Казаков // Труды государственного Эрмитажа. – СПб., 2009.

Т. 46 : Архитектура и археология Древней Руси : материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903–1976). – 2009. – С. 120–126.

2. Едомаха И. И. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород-Северский в 1960 г. / И. И. Едомаха // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, № 1960/63, с. 6.

3. Виноградская Л. И. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 47–53 ; Виноградская Л. И. Новгород-Северский во второй половине XIII–XVII вв. / Л. И. Виноградская // Новгород-Северскому – 1000 лет : тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов–Новгород-Северский, 1989. – С. 50–54 ; Виноградская Л. И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй

половины XIII–XV вв. / Л. И. Виноградская // Проблемы археологии Южной Руси: материалы историко-археологического семинара (Чернигов и его округа в IX–XIII вв.). – К., 1990. – С. 96–99.

4. Виноградська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського / Л. И. Виноградская // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 47–53.

5. Куза А. В. Важнейшие города Руси / А. В. Куза // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 53.

6. Коваленко В. П. Отчёт об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982–83 гг. / В. П. Коваленко, А. В. Куза // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, № 1983/146.

7. Виноградская Л. И. Новгород-Северский во второй половине XIII–XVII вв. / Л. И. Виноградская // Новгород-Северскому – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов–Новгород-Северский, 1989. – С. 50–54.

8. Куза А. В. Важнейшие города Руси / А. В. Куза // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 73.

9. Куза А. В. Вказ. праця. – С. 50.

10. Виноградская Л. И. Новгород-Северский во второй половине XIII–XVII вв. / Л. И. Виноградская // Новгород-Северскому – 1000 лет : Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов–Новгород-Северский, 1989. – С. 50.

11. Там само. – С. 55.

12. Казаков А. Л. Отчёт об охранных археологических исследованиях на территории Н.-Северского Спасо-Преображенского монастыря в 1997 г. А. Л. Казаков // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, № 1998/18. 7.

13. Черненко О. Є. Нові матеріали до вивчення Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря / О. Є. Черненко // Могилянські читання 2005 : збірник наукових праць / Національний Києво-Печерський заповідник. – К., 2006. – С. 555–558.

14. Черненко Е. Е. Древнерусское поселение в с. Путивск на территории сельской округи Новгород-Северского / Е. Е. Черненко, И. С. Кедун // История и археология восточноевропейской деревни. – Брянск, 2011. – Вып. 1. – С. 58–62.